

P. C. EMMER – D. H. A. KOLFF – R. J. ROSS:

EURÓPA TERJESZKEDÉSE ÉS A HARMADIK VILÁG MEZŐGAZDASÁGÁNAK ÁTALAKULÁSA. KÉT GYARMATI MODELL

(A budapesti Gazdaságtörténeti Világkongresszus 1982 A/1 szekciójának referátuma)

1. A. Bevezetés

A tengeren túli európai terjeszkedés, többek között, a mezőgazdasági termékek szükségletében nyilvánult meg. Ezek lehetnek olyan termények, melyeket Európában is meg lehetett termelni, de a tengerentúli költségeik elég alacsonyak voltak ahhoz, hogy a szállítási költségeket is megengedhetővé tegyék, másrészt lehetnek trópusi vagy szubtrópusi termények. Mindkét esetben nem pusztán közvetlenül fogyasztásra termelt árukról beszélhetünk, mint amilyen a búza, kávé vagy cukor, hanem olyan ipari nyersanyagokról is, mint amilyen a gyapjú, gyapot és a gumi. A gyarmatosításnak, természetesen, nem pusztán ez a szükséglet volt az oka, és több gyarmaton nem is találkozunk a világpiacon könnyen értékesíthető termények termelésére való törekvéssel. Bizonyos esetekben még az európai gyarmatosok is csak a saját létfenntartásukhoz szükséges terményekkel foglalkoztak, jóllehet az otthoninál kisebb sikerrel. Mindebből következően az Európán kívüli világban az európai terjeszkedés majdnem mindenütt jelentős befolyást gyakorolt az eredeti agrárstruktúrára.

Európai szempontból két nagyobb modell alakult ki, mindegyik egy sor altípussal. Ezek a következők voltak:

1. Az agrárvállalkozás teljesen új formájának létrehozása, nagy mennyiségű európai tőke segítségével, a tőkés költségelemzés alapján meghatározott recept szerint.
2. A tengerentúli parasztságnak olyan igazgatása vagy manipulálása, mely biztosítja a könnyen értékesíthető termények termelését és/vagy kincstári jellegű jövedelmek és járandóságok begyűjthetőségét.

Mindkét modellel és alkalmazásukkal találkozunk az európai terjeszkedés kezdetétől fogva. 1750 előtt – Spanyol Amerika kivételével – az európai hódításokat a kapitalista mezőgazdaság kiterjesztése érdekében hajtották végre. A spanyol kísérlet a latin-amerikai indián lakosság igazgatására nem talált követőkre. Csak a tizenharmadik század végétől kezdődik másodlagosunk szerepet játszani a tengerentúli európai hódítások folyamatában. India

megmutatta az európaiaknak, hogy jövedelmet lehet szerezni olyan sűrűn lakott területekről is, amelyekkel korábban csak fejlett kereskedelmi kapcsolataik voltak. A tizenkilencedik század folyamán a franciák, a hollandok, németek és portugálok követték ezt az irányt. Általánosságban azonban mind 1800 előtt, mind után elsődleges volt a kapitalista mezőgazdaság terjeszkedése, mert ez olyan beruházási lehetőségeket nyújtott, amelyeket nehéz lett volna Európában realizálni, ahol a földmegosztás fennálló helyzete, és a mezőgazdasági proletariátus kialakulásának korlátai akadályozták a haszonnal kecsegtető tőkés beruházást.

Kétségtelen, hogy a világ más részein is fennálltak a kapitalista mezőgazdaság létesítésének hasonló strukturális akadályai. Általánosságban kijelenthetjük, hogy Európán kívül az európaiak csak ott tudtak tőkés mezőgazdasági vállalkozásokat létrehozni, ahol a bennszülött lakosság sűrűsége alacsony volt, vagy ezt a sűrűséget csökkenteni lehetett háborúkkal betegségekkel és népirtással. Ez történt a Karib térségben, az amerikai kontinensen (a nagyobb Peru, Közép-Amerika és Mexikó hegyvidéki területeit kivéve), Ausztráláziában és Dél-Afrika délnyugati csücskén. Másutt csak néhány, vagy eredetileg is, vagy az európai hódítás következtében ritkán lakott szigeten vált lehetővé az európai tőkés mezőgazdaság. Ha kísérletet tettek vele sűrűn lakott területeken, e kísérletek mindig kudarcot vallottak, hacsak az állam ereje nem volt képes hatékony támogatásukra. Általánosságban, csak az „üres” tengerentúli világ tette lehetővé az új mezőgazdasági üzlet korlátlan terjeszkedését, a föld, az importált munkaerő és a tőke optimális kombinációját.

A második módszert, a nem-európai agrár rendszerek igazgatását, mindig a „második legjobb” tekintették, legalábbis akkor, mikor több beavatkozást követelt meg, mint az ármechanizmus egyszerű alkalmazása. Csak a gyarmati államok hatalmának növekedésével vált Ázsia és Afrika gyakorlatilag igazgathatóvá. Az európai beruházók azonban mindig hűek maradtak a terjeszkedés első napjainak beruházási elveihez, s így európai tőkét csak az „üres” területek mezőgazdasági tevékenységébe ruháztak be. Az európai terjeszkedés második időszaka folyamán a nemzetközi tőke érdekelt volt a kikötők, vasutak és más közlekedési eszközök, s a bányászat fejlesztésében, de magába a nem-európai mezőgazdaságba sohasem ruháztak be. Ha a nemzetközi tőkének érdeke volt az 1750 után meghódított gyarmatok mezőgazdaságába való beruházás, mindig kísérletet tett arra, hogy valamiféle *tabula rasa*-t csináljon, mint ahogy megtették ezt az 1750 előtt elfoglalt telepes és ültetvényes gyarmatokon. A tőkés mezőgazdaságba való

európai beruházásokat alig érdekelhették Afrika és Ázsia újonnan meghódított területei, ezeket szinte nem is érintették a modern imperializmus eredményei. Amerika, Ausztrália, Újzéland és Dél-Afrika fehér telepes (volt) gyarmatai maradtak az egyedüli olyan területek a tengerentúli világban, ahol meg lehetett valósítani a föld, tőke és munkaerő optimális kombinációját.

A megkülönböztetése azon területeknek, ahol az európaiak sikeresen valósították meg a *tabula rasa* létrehozását, és azon területeknek, ahol céljaikat csak a tengerentúli parasztság igazgatásával érheték el, alapvető vizsgálati eszköze tanulmányunknak, ez teszi lehetővé a különböző kontinensek eltérő agrártörténeteinek megértését. Az alkalmazás bizonyos példáira tanulmányunk második részében kerül sor. Először azonban alaposabban meg kell vizsgálnunk a két fő modellt.

1.B. A Frontier és a munkaerővándorlás a tengerentúli kapitalista mezőgazdaság fejlődésében

A tőkés mezőgazdaságot itt úgy határozzuk meg, mint egy mezőgazdasági üzleti vállalkozást, amelyben a befektetett földet, munkaerőt, tőkét és igazgatást szigorúan, tudatosan vagy nem-tudatosan, gazdasági megfontolások határoznak meg, mint például a költség-haszon elemzés eredménye. Ebben az értelemben az Új Világbeli és a dél-afrikai mezőgazdasági tevékenység nagy része tőkésnek tekinthető. Ebből az elvből következően, a Karib térségben és Malájföldön, például, a mezőgazdaság alapvetően ültetvényesen volt szervezve, szorosan ellenőrzött munkaerővel, függetlenül attól, hogy ez rabszolga vagy szerződéses munka volt, míg New Englandban, francia Kanadában és Dél-Afrikában a családi birtok volt a termelés uralkodó egysége. Magyarozatunk szerint a nagy nyugat-indiai ültetvények és a kis massachusettsi családi birtok a tőkés mezőgazdaság ugyanazon vonalának két szélső pontja. A tengerentúli tőkés mezőgazdaság terjeszkedése szorosan kapcsolódott (és kapcsolódik) a munkaerővándorláshoz, valamint a gyarmatosított és nem-gyarmatosított világ közötti állandóan változó határvidékhez (frontier). Mindkét mozgás azon törekvés eredménye, hogy megtalálják a föld, munkaerő és tőke, valamint az igazgatás optimális vegyületét.

Két megszorítást kell hangsúlyoznunk. Az egyik, hogy bár a tengerentúli tőkés mezőgazdaság lehetetlen lett volna a települések határvidéke (frontierje) nélkül, ezen állítás fordítottja nem igaz. A határvidék ugyanúgy része lehet egy tőkés, mint egy nem-tőkés szektornak. Mind Dél-Afrikában

és Dél-Amerikában a gyarmatosítók és a bennszülött világ közötti határvidék azért változott, mert az európai származású nem-tőkés birtokosoknak több földre volt szükségük saját maguk és gyermekeik számára. Az is kétségtelen, hogy az a tény, hogy a tengerentúli európai földművelők egy sor közvetlen igényét saját terményük elégítette ki, nem okvetlenül bizonyítja nem-tőkés jellegüket. Az iparosodás előtti világ magas szállítási költségeit figyelembe véve ez teljesen racionális döntés lehetett.

Másodsor, az egyéni (ki)vándorlók motivációja nem okvetlenül alapult tőkés kalkulációra. A Plassey előtti Indiában a vándorló(migráns) munkások nagy csoportjai mozogtak jelentős távolságokra, hogy pusztán nem-tőkés létfenntartásukat biztosítsák. Zsidók a tizenhatodik századi Portugáliában, puritánok a tizenhetedik századi Angliában és éhező ired az 1840-es években nem engedhették meg maguknak a racionális gazdasági választás luxusát. Mégis, legalábbis az utolsó esetben, azt lehet állítani, hogy az Egyesült Államok szigorúbb bevándorlási korlátokat emelt volna a negyvennyolcasok beáradása elé, ha ez veszélyeztette volna a föld, munkaerő és tőke optimális elegyét.

Általánosságban azonban mind a munkaerővándorlás, mind a frontier léte a tengerentúli mezőgazdaság tőkés fejlődésének jele, amelyben a befektetett föld, munkaerő és tőke mennyisége soha sincs meghatározva, hanem állandóan változik, ahogyan azt a körülmények megkövetelik. A legtöbb emigráns, aki elhagyta Európát, döntését, hogy másutt fog dolgozni, gazdaságossági vizsgálat alapján hozta. Ez igaz új munkaadókra is: a további bevándorló munka alkalmazásának döntését mindig a határprofit elve alapján hozták. A frontier irányába tartó belső, gyarmati munkaerővándorlást mindig a végzett munkának a gyarmat kialakult részein fennálló adott költségei irányították.

Fel kell vetnünk a kérdést, hogy a tőkés mezőgazdaság fejlődésében miért létezett egy ilyen kizárólagos preferenciája a migráns munkaerőnek, a helyileg rendelkezésre álló munkások alkalmazásával szemben. Míg csak az ültetvények személyzetéről van szó, a migráns munkaerő preferenciáját megmagyarázhatja, hogy olcsó munkaerőt kerestek. A migráns munkásokat nem kellett fizetni újratermelési költségeikért. Mind a szerződéses bevándorlók, mind a rabszolgák egyforma minőségű, megbízható munkát biztosítottak az ültetvényesnek; a munkaadó nem kényszerült arra, hogy olyan munkásokkal kössön szerződést, vagy olyan munkásokat vegyen, akik túl fiatalok vagy túl öregek vagy túl gyengék voltak. Csak a rabszolgakereskedelem megszűnte után kellett az ültetvényesnek rabszolgáinál születéspártoló poli-

tikát alkalmaznia. A szerződéses bevándorlás ezt követő időszakában a Brit kormány arra kényszerítette az ültetvényeseket, hogy bizonyos számú női szerződést hozzanak be Brit-Indiából.

Ezen kívül a szerződéses vándorlók és a rabszolgák még egy sor előnyre rendelkeztek a helyi parasztság tagjaival szemben: 1. mind a férfi, mind a női rabszolgákat és szerződéses munkásokat munkára lehetett fogni, ami „szimpla” bérek kifizetését, vagy alacsonyabb ételadagok kiadását tette lehetővé. 2. A helyi parasztoknak volt egy gazdasági alternatívájuk: saját telkük művelése. Ez azt jelentette, hogy az ültetvényes csak akkor számíthatott a helyi munkaerőre, ha magasabb bért fizetett érte, mint amennyit az otthoni munkájával meg tudott keresni. Azon parasztok számára, akik korábban rabszolgák voltak, az ültetvényeken való munkavállalás még nehezebb döntés volt. Ők az ültetvényektől sokkal magasabb jövedelmet vártak, mint amekkorát saját önálló gazdaságukban tudtak volna elérni. 3. Rabszolgákat és szerződéses munkásokat mindig lehetett szerezni, bármely időpontban és bármely munkára; ugyanakkor a helyi parasztoknak otthoni kötelezettségeik voltak, ami nem tette lehetővé rendszeres foglalkoztatásukat az ültetvényeken, különösen a legfontosabb aratási időszakban.

Mindezekből következően hangsúlyoznunk kell, hogy a nagyméretű kapitalista ültetvény a bevándorló munka alkalmazásához, mely lehetett szerződéses, vagy rabszolga, azért folyamodott, mert ez olcsóbb volt, mint a helyi nem-tőkés szektorból szerezni munkaerőt. Csak a viszonylag üres területeken volt lehetséges az ültetvények munkásainak olyan ellenőrzése, hogy elkülönítve maradjanak a nem-tőkés helyi parasztságtól.

A helyzet sokkal bonyolultabb volt a tengerentúli kisméretű tőkés mezőgazdasági egységek fejlődésénél. A helyi parasztságot ezen mezőgazdasági típus fejlődésénél is kirekesztették. Mind Amerikában, mind Afrikában európai telepéseket szereztek, hogy családi földbirtokokat létesítsenek olyan területeken, ahonnan a korábbi helyi parasztságot eltávolították. Mint mindig, újra a Karib térség szolgált számunkra szélsőséges példát. A rabszolgafelszabadítás után a legtöbb nyugat-indiai gyarmati kormányzat vonakodott attól, hogy megengedje volt rabszolgáinak a piac-orientált földművelővé válást, s csak kellenként voltak kénytelenek elfogadni azt a tényt, hogy sok volt rabszolga helyi paraszttá vált. Ugyanakkor szinte valamennyi volt rabszolgatartó gyarmatra jellemző volt, hogy szinte minden követ megmozgattak annak érdekében, hogy európai földműveseket vonzzanak a területre, mind a piacra termelés, mind a helyi élelmiszerellátás növelése érdekében. Ugyanez történt Afrikában, ahol az angol gyarmati kormányzat

nem engedte meg, hogy az afrikai parasztok tőkés földművelőkké váljanak. Ehelyett az angolok megtisztították a kenyai felföldet, hogy Dél-Afrikából és Európából földműveseket csábítsanak ide.

Újra arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a gyarmati terület elnéptelentése és az ezt követő európai telepes behozatal kedvezőbbnek tűnt a gyarmati erők számára, mint a helyi bennszülött parasztságnak tőkés földművéssé alakítása. Ha meg akarjuk magyarázni a tőkés mezőgazdaságnak ezt a preferenciáját a bevándorló munkások és telepések irányába, akkor különösen hangsúlyoznunk kell az európaiak gondolkodásában az afrikaiakról, ázsiaiakról és az indiánokról kialakult kettős sztereotípiát. Egyrészt a felsorolt nem-európaiakat „lustának”, „kaotikusnak” és „törekvés, szükséglet nélkülinek”, röviden a tőkés mezőgazdasági fejlődés akadályának tekintették. Másrészt ugyanezeket a nem-európaiakat lényeges tőkés termelési faktornak tekintették, mint rabszolgákat és szerződéses munkásokat. Az európaiak gondolkodásában valószínűleg élesen különvált a „bennszülött” egy adott országban, otthon, és a „bennszülött”, mint vándorló, földnélküli és társadalomnélküli termelési faktor. Ebben a viszonylatban azonban meg kell említenünk, hogy a harmadik világ tőkés mezőgazdaságába beruházók színvakok voltak. Az első importált munkaerő, mind az ültetvényeken, mind Amerika családi földbirtokain, szegény európaiakból került ki. Ők voltak azon európai tőkés tizenhetedik századbeli áldozatai, akik nem voltak hajlandók beruházni azokon a területeken, ahonnan ez az európai vándorló munkaerő jött. Írországból az irtókat ugyanúgy lustának és elmaradottnak tekintették, mint az afrikaiakat Afrikában, az amerikai családi földbirtokos, vagy az ültetvényes azonban nem élhetett meg nélkülük.

1.C. A parasztgazdaságok igazgatása

Az európai terjeszkedés kezdetétől fogva foglalkoztak az európaiak a helyi parasztság ellenőrzésével és igazgatásával. A legkülönbözőbb módszerekkel próbáltak tőlük többletet nyerni, de lényegében igen ritkán fordult elő, hogy egy mezőgazdasági rendszer egy paraszti modellből agrár tőkés modellé változott volna. Az ilyen változás, úgy tűnik, sehol sem volt az európai tőkebehatolás következménye, és példánk vannak arra is, hogy egy ilyen irányú fejlődést a gyarmati kormányzatok adminisztratív eszközeinek a használata akadályozott meg.

Az európai hatás formája mindenekelőtt attól függött, hogy a kérdéses terület előállított-e a világpiacra terményeket. Ha nem, akkor a fejlődés-

nek három fő típusával találkozunk. Először Spanyol-Amerika kvázi-feudalizmusával, amelyben az európaiak vagy közvetlenül elfogyasztották a felesleget, vagy a helyi piacon kereskedtek vele. Másodsor az – elsősorban regionális – piacok kizsákmányolásával az adóztatás segítségével, mint Brit-Indiában. És végül a bennszülött gazdaság gyors szétzúzásával, hogy elkerüljék a „fehér” földműveléssel való versengést, és hogy vándorló munkaerőt állítsanak elő, mint például Dél-Afrikában. Abban az esetben, ha egy területet export termelővé lehetett változtatni, szintén három típust lehet elkülöníteni. Az első, az árak manipulációja, infrastruktúra létrehozása és igen gyakran olyan adók bevezetése, amely növeli a piacra vihető termények termelését. Ez klasszikus modellje mind a gyarmatosítás előtti európai kereskedelmi vállalatok és a harmadik világ egy része közötti kapcsolatoknak, mind egy sor gyarmati rendszernek is. A második a termények direkt elvonása a parasztságtól, a kényszerművelés bizonyos eszközeivel. Jáva Művelési Rendszere (Cultivation System) klasszikus példája ennek. Végül megemlíthetjük a kényszermunka rendszerét az európai tulajdonú ültetvényeken, bár ez hosszútávon nem kecsegtetett haszonnal.

Mindezek a különböző formák természetesen egymás mellett is működhetnek ugyanazon országban, s változhattak az idő folyamán. Bár egymás mellett élhettek a tőkés vezetésű ültetvényes/családi birtok rendszer valamilyen formájával is; mint korábban említettük, ez csak a ritkán lakott területeken volt lehetséges, ha hosszabb távra akarták biztosítani a sikert.

A legáltalánosabb a parasztgazdaságok igazgatásának formái közül vagy az export termelés növelésének kezdeményezése, vagy a belső forgalom megadóztatása volt, a helyi szinten való hatékony beavatkozás nélkül. Kétségtelen, hogy a gyarmati uralom idején számtalan kísérlet történt a társadalmi rend megváltoztatására a gyarmat termelékenyebbé tévése érdekében.

A rendelkezésünkre álló helyen lehetetlen felsorakoztatni az összes alkalmazott rendszabályt. Amit hangsúlyoznunk kell, az a gyarmati kísérletezés rugalmassága. Például az egyik esetben a gyarmatosítók bennszülött földbirtokos arisztokrácia létrehozásával kísérleteztek, míg a másik esetben mindent elkövettek az ilyen arisztokrácia megszüntetéséért és a parasztság erősítéséért. Egyes gyarmatokon a földbirtokot kommunálissá, közösségivé tették; másutt, más időpontban individualizálták. Ezen módszerek sikerének foka és hosszútávú gazdasági-társadalmi hatása nyilvánvalóan erősen különbözött a különböző országokban, a különböző régiókban, mivel függött a környezet és a történetileg kialakult társadalmi struktúra számtalan egyéb faktorától.

Talán két általános megjegyzést tehetünk ebben az összefüggésben az európai gyarmatosítás hatásáról. Először a tizenkilencedik század folyamán és a huszadik század elején a bennszülött rabszolgaságot elméletben, ha gyakorlatilag nem is mindig, eltörölték az összes olyan gyarmaton, ahol korábban az létezett. Ahol ez a felszabadítás hatékony volt, ott a mezőgazdasági munkaszervezet egész alapját meg kellett változtatni.

Másodsor az európaiak közvetlen beavatkozása a paraszti termelésbe, szemben a piacon keresztüli befolyásolással, általában késői jelenség. A Brit Birodalomban például a Mezőgazdasági Fejlesztő irodák (Agricultural Extension) széles körű alkalmazása, a lépcsőzetes rendszerek sémája, stb. csak az 1930-as években, a válság hatására jelent meg. Csak ekkor kezdődött meg az a technológiai „fejlődés”, mely a parasztságok alacsony szintű, közvetlen igazgatására irányult, s kétségtelenül általában sikerrel.

2.A. Nyugat-Afrika meg nem hódítása

A tőkés mezőgazdaság terjeszkedése nagyon közel került Nyugat-Afrikához. A földközi-tengeri medence nyugati szigeteiről a cukortermelő ültetvényes mezőgazdaság áterjedt a szigetekkel szemközti fekvő nyugat-afrikai partvidékre. 1550 körül azonban a terjeszkedés hirtelen megakadt a szárazföldön és teljesen megváltozott: a portugálok a cukornádat átvitték Brazíliába, több ezer kilométerre nyugatra az atlanti cukorszigetektől.

Az afrikai szárazföld túl zsúfoltnak tűnt az európaiak számára, s ebből következően a parti régiókat nem tekintették olyan jó területnek az ültetvények létesítésére, mint Dél-Amerikát. Nyilvánvalóan nem az eladható termények számára relatíve előnyös brazíliai talaj és klíma készítette a portugálokat irányuk megváltoztatására. Az igazság az, hogy csak a tizenkilencedik században derült ki, amikor kísérletet tettek cukor és gyapot termesztésére Nyugat-Afrikában, hogy Nyugat-Afrika partmenti területei nem alkalmasak ezen termények termesztésére. A tizenhatodik és a tizenhetedik században a portugáloknak, ugyanúgy, mint követőiknek és versenytársaiknak, a hollandoknak, angoloknak és franciáknak, fogalmuk sem volt erről. Döntésük, hogy elkerülik Afrikát és gyarmatosításukat Amerikára koncentrálják, minden valószínűség szerint a lakosság sűrűségbeli különbségén alapult. Ez egyértelműen igaz az angolokra, hollandokra és franciákra, akik meghódították a Karib térséget és Észak-Amerika keleti partjait. Az indián lakosság gyors brazíliai csökkenése után a portugálok is felismerték, hogy az újjávilágbeli gyarmatosítás a munkaerőnek más földrészekről való drága behozatálalal jár.

Afrikában, másrészt, rengeteg munkaerő állt rendelkezésre. Csak az atlanti rabszolgakereskedelem eltörlése után fejlesztettek ki az európai országok (az Egyesült Államokat is beleértve) „vigyük a Nyugat-Indiákat Afrikába” sémákat. Az angol parlament érdekcsoportjaiban beállott erőeltolódások arra kényszerítették e törvényhozást, hogy engedjen a rabszolgakereskedelem elleni vallási tiltakozásnak. A tőkés mezőgazdaságban érdekelt beruházók ekkor már más szemekkel néztek Nyugat-Afrikára. Az Afrikával szemben tanúsított európai magatartás 1800 és 1850 közötti megváltozása nem jelentette azt, hogy Afrika hirtelen *tabula rasa*-vá vált, s így ideális feltételeket nyújtott a tőkés mezőgazdaság fejlesztésére. Éppen ellenkezőleg, Afrika éppen úgy tele volt bennszülött paraszttal, mint mindig. Lehetővé vált azonban ott az ültetvényes mezőgazdaság, mert: 1. a rabszolgakereskedelem és a rabszolgaság egészének eltörlése megnövelte a munkaerőre fordítandó költségeket Amerikában, úgy, hogy ezek ekkor magasabbak voltak, mint olyan „üres területek” létrehozásának költségei Afrikában, melyeken ültetvényeket és európai földbirtokokat lehetett létrehozni, elszigetelve e területeket a bennszülött társadalomtól. 2. Ezen költségek egy részét ellensúlyozta a viszonylag olcsó afrikai rabszolga és vándor munkaerő alkalmazása. Ilyen lehetőségeket csak Afrika nyújtott.

Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy az európaiak legalább annyira félték az afrikai parasztság jelenlététől, mint korábban. Nem akartak tőkés mezőgazdaságot teremteni azon körülmények meghagyásával, amelyeket a parti területeken találtak. Tőkés mezőgazdaságot csak úgy lehetett fejleszteni, ha a helyi lakosságot eltávolítják. Igazgatást és tőkét Európából és az Egyesült Államokból vártak, míg földtelen rabszolgákat vagy szerződéses, vándor munkásokat akartak munkakerőként alkalmazni.

Ezek a kísérletek, hogy Nyugat-Afrikában ültetvényeket létesítsenek, sikertelenek maradtak. Ehelyett az európaiak meghódították Afrikát, azt remélve, hogy a bennszülött paraszt társadalmakat úgy tudják igazgatni, hogy a földrészt olyan terményeket fog előállítani, amelyeket értékesíteni lehet a nemzetközi áru piacon. Ennek ellenére a tőkés mezőgazdasági enklávék létesítésének ötlete sohasem került le teljesen a napirendről.

2.B-1. Portugál Amerika (1800-ig)

Brazília portugál felfedezése 1500-ban alig változtatott valamit az európai terjeszkedés folyamatán. Ez után az év után az atlanti Dél-Amerika parti területein gyakran jelentek meg mind portugál, mind francia kereskedők.

A helyzet megváltozott, amikor 1550 körül a cukornádtermesztést Sao Tomé szigetéről átvitték Brazíliába, bár a portugáloknak az a döntése, hogy Nyugat-Afrika helyett Brazíliát gyarmatosítják, tudatos döntés eredménye lehetett. Mindkét parti terület ugyanazokkal a fizikai nehézségekkel fenyegette a behatolókat: hajózhatalan folyók, egészségileg ellenséges környezet, kiszámíthatatlan időjárás, mely – az Atlanti-óceán mindkét partjának trópusi zónáiban – súlyos szárazságokkal járt. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a korai portugál terjeszkedés jól ismert történése, Charles Boxer, úgy magyarázza a portugál döntést, hogy Afrika helyett Brazíliát gyarmatosítják, mint ami a stabil afrikai, és a brazilai „vándorló indián” társadalmak közti portugál megítélésen alapszik.

Lábjegyzetként meg kell jegyeznünk, hogy ezen igen lényeges portugál döntésről adott történelmi magyarázatok jó része meglehetősen megbízhatatlan. Az egyik legújabb szöveg, Wallerstein Modern World System (Modern Világrendszer)-je, azt állítja, hogy Amerikát azért hódították meg, mert korlátozott számú piacra vihető árut termeltek ott. Azonban ugyanez igaz Afrikára is, azt pedig csak 1870 után hódították meg.

Az eredeti hódítás után a portugálok azokkal a módszerekkel létesíték cukorültetvényeiket a Bahia területen, amely mindenütt tipikussá vált az újjvilágbeli tőkés mezőgazdaság meghonosításánál. Az indiánokat eltávolították az ültetvényes területekről. Először a portugál birtokosok indián vándorló munkásokat akartak alkalmazni ültetvényeiken, akiket a szárazföld belsejéből hoztak oda, de rövidesen megkezdődött az afrikai rabszolgák behozatala, először csak kiegészítésül, majd, hogy egészében átvegyék a fizikai munkát a cukorültetvényeken. Szemben Spanyol Amerikával, a nemzetközi tőke kezdetől fogva közvetlen kapcsolatban állt Portugál Brazília ültetvényeivel.

Portugál Brazília további fejlődése a tizenhetedik és a tizennyolcadik században nem tér el a tőkés mezőgazdaság létesítésekor Amerika egyéb területein és Dél-Afrikában alkalmazott gyakorlattól. Egy frontiert létesítettek, amely mögé visszaszorították a helyi lakosságot egy egyre csökkenő területre. 1800-ra ez a folyamat már előbbre járt, mint Spanyol Amerikában, ahol a tőkés mezőgazdaság fejlődése sokkal szaggatottabb volt. 1570 körül Brazília lakosságának 90 %-át tették ki az indiánok, 1815 körül már csak 10 %-ra tehető arányuk. Spanyol Amerikában a megfelelő százalékok 97 illetve 42; kétségtelen tény, hogy mindkét területen a kevert európai, indián, afrikai eredetű hazai parasztság gyors fejlődésével találkozunk, amely alapul szolgált a mezőgazdaság nemtőkés szektora számára.

2.B–2. Spanyol Amerika (1800-ig)

Eredetileg úgy tűnt, hogy Amerikának a spanyolok általi meghódítása ugyanazokkal az eredményekkel jár, mint a portugálok behatolása az új világba, hiszen az indián lakosság létszáma drasztikusan csökkent. E csoport háromnegyede elpusztult, elsősorban azért, mert nagyon hajlamosak voltak az európai betegségekre. A bennszülött lakosság csökkenési folyamata azonban egyenlőtlenül oszlott el mind a spanyol amerikai gyarmatokon, mind időben.

Mint a korábbiakban, most is feltételezzük, hogy az európaiak által finanszírozott tőkés mezőgazdaság – ha egyáltalán jelentkezett – a ritkán lakott területeken fejlődött, ahol a helyi indián lakosság száma csökkent, és ahol 1. vándor indián vagy rabszolga munkát alkalmaztak az európaiak által igazgatott ültetvény-típusú mezőgazdasági egységekben, vagy 2. spanyol telepek létesítettek családi földbirtokokat.

Úgy tűnik, hogy az irodalomban nincs általánosan elfogadott vélemény Spanyol Amerika mezőgazdasági fejlődésének jellegéről. Több szerző a spanyol-amerikai mezőgazdaság szervezetének feudális aspektusait hangsúlyozza, míg mások azt állítják, hogy egy sor exporttól függő területet találunk itt, melyeket tőkés vállalkozásként igazgattak. Úgy tűnik, a spanyolok nem szerveztek tőkés mezőgazdaságot családi földbirtokok felállításával, nem találkozzunk „New Englandnak” spanyol-amerikai megfelelőjével. Ha a vitát saját fogalmainkkal fogalmazzuk újra, megállapíthatjuk, hogy a tőkés mezőgazdaság fejlődését megakadályozta a letelepedett indián lakosság, vagy a kevert spanyol-indián eredetű nemtőkés parasztság jelenléte bizonyos területeken, és csak az üres területek tették lehetővé vagy az ültetvények, vagy az európai családi birtokok létrehozását.

A legújabb kutatások alátámasztják ezt a feltételezést. Általános megfigyelések eredményeként úgy tűnik, kapcsolat van az indián lakosság tizenyolcadik századi növekedése (30-ról 70 %-ra) és az egyre autarktikusabb mezőgazdaság kifejlődése között Spanyol Amerika legtöbb részén a gyarmati időszak későbbi periódusában. A bennszülött lakosság növekedése csökkentette az agrárfelesleg exportját a világ más részeibe, s ez a fejlemény alátámasztja tézisünket.

Ezen időbeli változások mellett úgy tűnik, kimutathatók különbségek a mezőgazdasági tevékenység típusaiban a települési formáknak megfelelően is. Slicher van Bath a spanyol-amerikai spanyol településeket koncentrikus körök rendszereként ábrázolja, amelyeket nem gyarmatosított területek vá-

lasztanak el egymástól. Minden ilyen település központjában városokat vagy falvakat találunk, amelyekben kis önellátó földművelők, kézművesek és közigazgatási tisztviselők laknak. Az ilyen falvak és városok lakosságának többsége indián vagy kevert eredetű. Ezek a központi területek a legsűrűbben lakottak, és itt lehetetlen a tőkés mezőgazdaság kialakítása.

A második koncentrikus kör – a fél periféria – a városok és falvak körül terült el, kevésbé sűrűn lakott területet alkotott, és az önellátó földművelés volt itt a fő mezőgazdasági tevékenység. A parasztság lehetett európai, indián vagy kevert eredetű. Bizonyos többletet exportáltak innen vagy a központi városba, illetve faluba, vagy a periférián elhelyezkedő ültetvényekre és bányákba. A félperiféria sem tűnik olyan területnek, ahol az európaiak, vagy a helyi tőke kísérletet tehetett volna a mezőgazdasági rendszernek egy haszonmaximáló vállalkozássá változtatására.

Eltért ettől az újvilágbeli spanyol települések perifériájának a helyzete. Ezek a területeken a bennszülött lakosságot csökkentették, vagy teljesen elűzték, és ültetvényeket vagy bányákat létesítettek, amelyek elsősorban afrikai rabszolgákkal dolgoztak. Itt beszélhetünk tőkés üzleti vállalkozásról, amely tengerentúli exportra termelt, s kisszámú eladható árura specializálódott.

Röviden, Amerikának a spanyolok által gyarmatosított részein meg kell különböztetnünk a viszonylag sűrűn lakott területeket, ahol nem-tőkés mezőgazdasággal találkozunk, s ahol az európaiak, indiánok és kevert leszármazottaik szabadon együttéltek, és a viszonylag üres területeket, a tőkés termelés „szigeteivel”, melyek európai igazgatás és vándor munkaerő alkalmazásával működtek.

Két záró megjegyzést kell tennünk. Először is hangsúlyoznunk kell, hogy bár Spanyol Amerikában rendelkezésre álltak az indián lakosságtól mentes területek a kapitalista vállalkozások kialakítására, nem mindig alkalmazták őket ily módon. Mind a spanyol, mind a nemzetközi tőkeberuházás korlátozott volt Spanyol Amerikában. Egy példa: a spanyol Karib térség (Kuba, Santa Domingo, Puerto Rico) indián lakosságát ugyanolyan gyorsan megszüntették, kipusztították nem sokkal az első érintkezés után, mint a Mexikói-öböl más területein. Ennek ellenére a nemzetközi tőke csak a tizenkilencedik században kezdte meg beruházásait ezekbe a viszonylag üres spanyol gyarmatokba. Spanyol Amerika hosszú ideig nem tudott, vagy nem akart beruházásokat vonzani ezen üres területekre, valószínűleg azért, mert a spanyol kormány gyarmati politikája amerikai birodalmában a nem-kapitalista központok és fél-perifériák megadóztatására és a bányák kiaknázására, kizsákmányolására épült.

Másodszor, meg kell említenünk a *haciendá*kat. Ezek úgy tűnik hasonlítani az ültetvényekhez, de a helyileg adott indián és mesztic munkaerőt alkalmazzák. Mintz és Wolf kétségtelenül rámutatott az alapvető különbségre a *hacienda*, mint a „régí típusú ültetvény”, mely a belső felhasználáson felüli többletet csak a helyi exportra termeli, és az új ültetvények között, melyeknek a haszon-maximalizálásra való törekvése oda vezetett, hogy terményeiket belső fogyasztási szükségleteiktől függetlenül választották meg. Gyakorlatilag sok tőkés ültetvény annyira specializálódott, hogy élelmiszert kívülről kellett behoznia. Ha mindezt a mi terminusainkra fordítjuk le: éppen a helyi nem-tőkés parasztság jelenléte tette lehetetlenné a *hacienda* tulajdonosa számára birtokának tőkés módon való felhasználását. Egvedül a piacra vihető többlet növelésével kísérletezhetett. A környék elnéptelénítése, és külső munkaerő importálása nélkül a *hacienda*-tulajdonos nem érhette el a munka, tőke és föld optimális arányát, s így nem maximalizálhatta profitját.

2.B-3. A Karib térség

Jeleztük már, hogy a tengerentúl egyik területét sem gyarmatosították az európaiak olyan alaposan, mint Nyugat-Indiát. A világ egyetlen más területe sem mutatta a *tabula rasa* jellegzetességeit ilyen tökéletesen. A bennszülött indián lakosság története ismert: számuk gyorsan csökkent, s teljesen eltűntek a Karib-tengeri szigetekről. Csak a Guyanak belső területein, a dél-amerikai szárazföldön alkotnak valamiféle „bennszülött faktort”, s mint ilyenek teljesen elszigetelve maradtak a parti ültetvényes területektől.

Eredetileg az első spanyol hódítók azt gondolták, hogy az indiánokat használhatják a bányákban és az ültetvényes mezőgazdaságban. Ez a rendszer nem működött, s ezért afrikai rabszolgákat importáltak mind Spanyolországból, mind és később – a rabszolgakereskedelmi monopólium segítségével – Afrikából.

A Spanyol Amerikával foglalkozó fejezetben azt fejtegettük, hogy az „üres” területek tőkés mezőgazdaságának fejlődését a spanyol uralom alatt erősen korlátozta a tőke hiánya. Egy sor Karib-sziget fejlődés nélkül maradt a tizenhatodik században, s így a hódítók második hullámának nem okozott nehézséget azon *tabula rasa* feltételek újbóli megteremtése, amelyre a tőkés mezőgazdaság kialakításának lehetőségeit kereső angol, francia és holland bevándorlóknak szükségük volt. Először a családi földbirtok volt a nyugat-európai telepesek uralkodó termelési formája, de később egy sor Karib-szi-

get vált *par excellence* ültetvényes területté. A Karib térség mezőgazdaságának fejlődése mutatja, hogy az európai családi birtok és az európaiak által igazgatott ültetvény a tőkés mezőgazdaságnak egymással felcserélhető formái, miként a kis és a nagy ültetvények is azok.

A legfontosabb karib-vidéki piaci termények a cukor, a kávé és a gyapot voltak. A cukortermelés különösen tökeintenzív tevékenység volt. A cukorörlő malmok új és drága technikai fejlődése megkövetelte a nagy ültetvények kialakulását. Ezért a rabszolgák száma, a befektetett tőke összege, az európai igazgatók száma, a művelés alá fogott föld területe és a megművelt föld belső megoszlása állandóan változott. Az egyik pillanatról a másikra a dzsungel egy darabját ültetvénné változtatták, vagy egy-egy elhagyott ültetvény tért vissza a bozótba.

Mindez megváltozott a rabszolgafelszabadítás pillanatában. A Karib térség a tőkés mezőgazdaság mennyországából hirtelen bennszülött paraszttal teli térséggé változott, akik a tőkés mezőgazdaság fejlődésének akadályait alkották. A volt rabszolgák ezentúl nem számítottak a termelés értékes faktorának, hanem egy éjszaka alatt igazgathatlan parasztsággá változtak. Kétségtelen, hogy a Karib térség rabszolgafelszabadítás utáni története is azt mutatja, hogy a tőkés mezőgazdaság egy sor gyarmat jellemző vonása maradt, függetlenül a hozzátartozó metropolistól. Az ültetvényesek megpróbálták ragaszkodni ültetvényeikhez, mint a tőkés fejlődés „szigeteihez”. Kísérletet tettek a munkaerőpiac megkerülésére, ahol a kínálat azokból a volt rabszolgákból állt, akiből helyi paraszt lett, s akikre csak mint rész-foglalkoztatású munkásokra s igen magas bérért lehetett számítani. Először az ültetvényeseknek általában sikerült *de facto* fenntartaniok a rabszolgaság gyakorlatát, bevezetve a „tanulóidő” intézményét. Ezen időszak során jogi korlátokat emeltek, hogy megakadályozzák egy parasztság kialakulását, eltorlaszolták azokat a lehetőségeket, amelyeken keresztül a volt rabszolgák saját kis földterületeket szerezhettek volna. Ráadásul az ültetvényesek szerződéses munkaerőt importáltak (Kínából, Brit Indiából és más Karib-tengeri szigetekről), s így kísérelték meg ültetvényeiknek, mint tőkés mezőgazdasági szigeteknek a fenntartását, a lehetőségig elszigetelve azokat a környező nem-tőkés parasztságtól. Az ültetvényesek részben sikeresek voltak, elsősorban azokon a területeken, ahol meg lehetett tiltani a volt rabszolgák földvásárlását és bérletét, s így vándor munkásokká, s újra a tőkés mezőgazdasági termelés faktorává lehetett változtatni őket. A barbadosi volt rabszolgák Holland- és Brit-Guyanában dolgoztak szerződéses munkásként, míg a jamaikai idénymunkások Kubába mentek a cukornád aratásra.

Az ültetvényeseknek azonban nem sikerült annyira újra-kiüríteniük a Nyugat-Indiákat, hogy lehetővé váljék számukra újra a munka, tőke, föld és igazgatás optimális kombinációja. Általában a rabszolgafelszabadítás következtében a nyugat-indiai cukortermelés kevésbé versenyképesé vált az európai répacukor termeléssel, vagy az ázsiai paraszti cukortermesztéssel szemben. Ebből következően a Karib-vidéki cukorültetvényekből visszavonták a nemzetközi beruházásokat, ahogy a rabszolgafelszabadítás kompenzációját kifizették. Ha a nemzetközi tőke egy része visszatért a Karib térségbe, akkor azt az újonnan felfedezett aranybányákba és bauxit telepekbe fektették be. A kör, amely Kolumbusz aranymosó indiánjaival kezdődött, bezárult. A Karib térségnek megváltozott a helyzete: „a birodalom kedvencéből” és a tőkés mezőgazdaság fejlődésének mennyországából stagnáló, elmaradott területté változott, amely tömve volt speciális, át nem alakítható paraszttal. A nyugat-indiai ültetvényesség befolyása lényegileg lehetetlenné tette, hogy a gyarmati közigazgatás kísérletet tegyen a mi második gyarmati modellünkkel: a terményeknek a parasztság igazgatásán keresztül történő termelésével.

2.B–4. Az észak-amerikai szárazföld

Az észak-amerikai szárazföldön a tőkés mezőgazdaságnak több típusa élt egymás mellett a három időjárási zónának megfelelően: 1. Délen ahol a mezőgazdaság a gyapot, dohány, rizs és indigó termelésre koncentrált. 2. A középső gyarmatokon, ahol elsősorban exportálható élelmiszert termeltek. 3. New Englandban, ahol a farmerek alig termeltek többet annál, mint amennyire maguknak szükségük volt.

A vonatkozó irodalom nem hagy kétséget afelől, hogy a Dél mezőgazdaságának meghatározója a tőkés jelleg volt. A déli ültetvények több szempontból emlékeztettek azon tőkés mezőgazdasági fejlődési típusra, amely a Karib térségben uralkodott, annak ellenére, hogy az észak-amerikai szárazföld ültetvényei sokkal kisebbek voltak, s az egy tulajdonra eső rabszolgaszám is sokkal alacsonyabb volt, mint a Nyugat Indiákon. Ezen a piacon termelő ültetvények haszna, hasonlóképpen a Karib térségbeliekhez, a londoni piacon regisztrált szükséglettől függött.

Délen az ültetvények mellett sok élelmiszertermelő családi gazdasággal találkozunk, a középső gyarmatok búza és kukorica exportálására specializálódtak, ezeket mind Európába, mind a Karib térségbe szállították. Gyakorlatilag csak New Englandre volt jellemző, hogy a farmerek termésüknek kevesebb, mint 50 %-át értékesítették a piacon.

Az észak-amerikai mezőgazdaság tőkés jellege kifejeződött a művelés alá vont földterület állandó változásában, a különlegesen intenzív belső vándorlásban, a természetes szaporodás gyors növekedésének könnyű feldolgozásában, további vándor munkaerőnek Európából és Afrikából való behozatalában, és a földbirtokosok és a bérlők közötti viszonylag kicsiny társadalmi és gazdasági különbségben. Mindezen faktorok kombinációja mutatja azt a közös észak-amerikai tendenciát, hogy a fennálló piaci feltételeknek megfelelően optimalizálják a munkaerő-föld arányt. Szemben Európával, Észak-Amerikában a földnek nem volt „szent” értéke. A farmerek eladták földjeiket, ha másutt nagyobb hasznot láttak, például Nyugatra haladva, új telket, birtokot alakítva ki a frontier mellett. A frontier megakadályozta a földárak emelkedését, és így hosszabb távon mindenki további birtokhoz juthatott. A frontier lehetővé tette az átlagos farmer számára, hogy birtokát családja növekedésének megfelelően növelje, vagy további földeket véve, vagy gyermekeit más területre küldve.

A tizenhetedik századi Észak-Amerikában az afrikai rabszolgák vásárlását, és az elfordulást az európai szerződött munkaerőtől alapos költség-hason analízis irányította. Úgy tűnik, hogy minden, a rabszolgasággal foglalkozó történész Fogel/Engermantól Genovese-ig egyetért ebben. A tizennyolcadik század folyamán az Európából való bevándorlás csak a középső gyarmatokon maradt meg, melyek az élelmiszertermelő mezőgazdaság üzleti alapokra helyezésében a legmagasabb szintre jutottak el Amerikában, ugyanekkor Délre afrikai rabszolgákat hoztak be. Kétségtelen azonban, hogy mind a tizenhárom szárazföldi gyarmaton a természetes növekedésből következett mind a fekete, mind a fehér munkaerő-kínálat legnagyobb része. New England mezőgazdasága nem törekedett nagy exportra. Ugyanakkor azonban más gazdasági tevékenységek, mint például a lótenyésztés, hajóépítés, stb. tőkés verseny elemet teremtettek a munkaerő és a tőke felhasználásában az egész puritán társadalomban.

Összefoglalóan hangsúlyoznunk kell, hogy Észak-Amerikában a mezőgazdaság fejlődése alapvetően tőkés vonalak szerint haladt. Szemben a gyarmati Dél-Afrikával, itt alig jelentkeztek a nem-tőkés önálló földművelés nagyobb területei.

2.B–5. Tőkés mezőgazdaság a rabszolgafelszabadítás utáni Amerikában

A viszonylag üres Amerika alkalmassága a tőkés mezőgazdasági fejlődésre fennmaradt azután is, hogy az Újvilág legtöbb területe politikai függet-

lenséget nyert. Az alkalmasság még a rabszolgafelszabadítást is túlélte, a Karib térség speciális kivételével, ahol a volt rabszolgák a felszabadítás után nem-tőkés parasztokká váltak s így fenyegették mind az ültetvények további működését, mind a kisebb tőkés mezőgazdasági vállalkozások fejlődését.

Észak-Amerikában az indián nem-tőkés szektort teljesen eltörölte a frontier nyugatra való haladása. Hasonló frontier csökkentette jelentősen a nem-tőkés mezőgazdasági régiókat Dél-Amerikában, ahol az indiánoknak és a gyarmati önellátó földműveseknek engedniük kellett az exportpiacra termelő nagy tőkés birtokoknak, a kontinentális Amerika nagy részének politikai függetlensége ellenére.

Amerikában a tőkés mezőgazdaság fejlődését az infrastruktúrába és a mezőgazdaság gépesítésébe való növekvő európai beruházások és a folyamatos európai bevándorlás tették lehetővé.

Az Egyesült Államokban a „Dél” hanyatló területté változott. A tőkés mezőgazdaság fejlődése irányt váltott, és most a frontiert a Csendes-óceán irányába tolta. A jól ismert 1862-es Homestead Act minimum 160 acre (74 hektár) földet ígért mindenkinek, aki ezen frontier mentén akart letelepedni. A vasúti és hajózási társaságok segélyeket adtak, hogy bevándorlókat vonzzanak Európából. Hogy Minnesota akkori krományzójának szavait idézzük: „Adjatok nekünk több emberi tőkét és mi felelevenítjük, élettel töltjük meg azt az millió acrenyi halott tőkét, amelyen ma csak préri virágok teremnek. A bevándorlás megsokszorozza a tőkét, gazdagságot áraszt, eladja városi telkeinket és növeli az aktivitást minden tevékenységben és üzletben.”

A déli volt rabszolgák vonzására nem történtek kísérletek. Nem, a rabszolgafelszabadítás után a Dél – hasonlóképpen a Karib térséghez – „zsúfolt” területté vált, ahol a tőkés mezőgazdaság csak utóvéd harcokat folytatott. Az Egyesült Államok déli részén a körülmények eltértek a Karib térségbeliektől, úgyhogy még nehezebbnek tűnt az ültetvényeket, mint „szigeteket” fenntartani egy nem ültetvényes társadalomban. Ahelyett, hogy munkaerőt hozhattak volna be Ázsiából, az ültetvényesek arra kényszerültek, hogy részes aratókat alkalmazzanak a gyapottermesztés folytatásához. Azonban nem minden volt rabszolga vett részt e tevékenységben, s a többiek ebből következően a tőkés mezőgazdasági fejlődés akadályaiává váltak. Egy ismert déli populista vezető állította: „nincs helye földünkön az arrogáns, agresszív, az iskola által elrontott afro-amerikaiak számára, akik fizikai munka nélkül akarnak élni”. Tervek készültek a volt rabszolgáknak Afrikába való visszazállítására, vagy Panamába, Haitire való telepítésére. Tény, hogy több ezer volt rabszolga elhagyta az Egyesült Államokat, míg ugyanezen időben európaiak millióit üdvözölték, mint bevándorlókat.

A rabszolgafelszabadítás után az Egyesült Államok déli részének gazdasága már nem volt hatékony tőkés egység, hanem ideiglenesen olyan paraszttal zsúfolt területté vált, akik 1890-ig nem tudtak Északra vándorolni magasabb béreket remélve. Még ezután is habozott a tőke, hogy visszatérjen-e a déli mezőgazdaságba. Manapság több gyapotot természetnek Arizonában és Kaliforniában – gépekkel aratva – mint az öt korábbi gyapogyarmaton együttvéve.

Latin-Amerikában az Egyesült Államok déli részéhez hasonló folyamat játszódott le, amennyiben a volt rabszolgákat és a vegyes európai és indián eredetű parasztságot haszontalannak tekintették a tőkés mezőgazdaság fejlesztéséhez. Másrészt azonban örömmel üdvözölték az európai bevándorlók millióit. Pernabuco (Brazília) kormányzója írta: „Az olaszok és a németek betelepülése segíteni fog e föld benépesítésében, egy olyan új kiindulópontot teremtve, amelyből a jelenleginél sokkal jobb új Brazília nőhet ki.”

Összesen nyolc millió európai vándorolt ki Dél-Amerikába, elsősorban Dél-Európából. A búza- és a marha-export nemzetközi beruházásai a szegény szicíliai földműveseket hasznos részes aratóként és gazdasági cselédként alkalmazták, míg ugyanaz a földműves Sziciliában semmiféle beruházást nem vonzott. Tulajdonképpen a nemzetközi mezőgazdasági beruházások centrifugális tendenciái sehol sem voltak olyan nyilvánvalóak, mint az Amerikába irányuló európai kivándorlás tizenkilencedik századi történetében. A bevándorlók egy része elszegényedett földműves volt, aki nem bírta a versenyt az amerikai mezőgazdasági exporttal, amelyik most felszívta korábbi versenytársát.

A Latin-Amerikába irányuló európai kivándorlással foglalkozó irodalom általában kapcsolódik azon nagybirtokok növekedéséhez, amelyben ezek a bevándorlók mezőgazdasági munkásként nyertek alkalmazást, s a városok mezőgazdasági iparának fejlődéséhez is. Dél-Amerika bizonyos régióiban az európaiak azonban családi birtokosként telepedtek meg. A tőkés mezőgazdaság látványos növekedése Latin-Amerikában nem fedheti el azt a tényt, hogy a nem tőkés szektor abszolút terminusokban legalább olyan fontos maradt, mint a gyarmati időszakban volt. A helyi parasztság igazgatása vált a *latifundio* (a *hacienda* utóda) tulajdonosának fő célkitűzésévé. Általában igen nagy birtokot igazgatott, amelyen olyan önálló földműveseket alkalmazott, akik képtelenek voltak saját földjeikből megélni.

Latin-Amerikában, egészen máig, a gyarmati mezőgazdaságnak két variánsa létezik: 1. az a nagybirtok, amelyen megvalósul a föld, munkaerő, tőke és igazgatás kombinációjának optimális keveréke, és 2. az a nagybirtok,

amely parasztokat alkalmaz részfoglalkozásúakként, s ezen parasztok még saját önálló birtokukat is művelik. Újabban lényeges változások történtek e második variánsnál: a nagybirtok igazgatói kísérletet tesznek, hogy részfoglalkoztatású parasztjaik egy részét mezőgazdasági proletariátussá változtassák, a föld közösségi jellegének megszüntetésével, míg a többi parasztot a városokba kényszerítik. A paraszti tiltakozás azonban mutatja, hogy korlátai vannak a gyarmati mezőgazdaság két típusa kombinációjának. Mindig áthidalhatatlan különbség marad azon üres területek között, melyeken ültetvényes jellegű birtokokat létesítenek, s ahol a föld, ember és igazgatás kombinációja ugyanúgy, mint a termény kiválasztása szigorúan költség-háson elemzésen alapul, és olyan területek között, ahol a birtokok nem tőkés paraszti termelést alkalmaznak.

3. Ausztrálázsia

Az ausztráliai és új-zélandi angol telepes gyarmatok jó példát nyújtanak modellünk alkalmazhatóságára. Mezőgazdasági történetük alapvető különbségei nem pusztán a klímából következnek: például olyan szubtrópusi terményeket, melyek előfordulnak Ausztráliában, nem lehet Új-Zélandon termesztetni, hanem az őshonos lakosság és a bevándorlók közötti viszonyból is. Így Ausztráliában a bennszülött lakosság viszonylag ritkán települt, és gyorsan kiszorították a földrész termékenyebb délkeleti részéről. A tizenkilencedik század folyamán a tőkés mezőgazdaság három fő formája alakult ki az országban, melyek közül kettőhöz jelentős kényszermunkára volt szükség. Ezek: először a „squatter” (bérelt) juh telepek, amelyek rövidesen az angol gyapjúipar fő szállítóivá váltak, s amelyeket a fővárosi banktőke pénzelt. Ezek a telepek eredetileg nagymértékben az angol kényszermunkára épültek. Másodszor, a század későbbi éveiben, kialakultak a Queensland-i partvidék cukorültetvényei, melyek a munkaerő nagy részét szerződéses formában, elsősorban a csendes-óceáni szigetekről hozták be. A harmadik forma, amely sokkal kevésbé terjedt el, a középméretű családi birtok, amely élelmiszert termelt, elsősorban a helyi piacra, vagy a városok, vagy a cukorültetvények és a bányák számára.

Hosszútávon Új-Zéland az ausztráliai mintát követte, az elterjedt gyapjútermeléssel, amely meglehetősen nagy tőkére támaszkodott, elsősorban a déli szigeten, s kapcsolódott azokhoz a kisebb kevert birtokokhoz, amelyek uralták az északi sziget mezőgazdasági képét. Ezen minta kialakulása azonban meglehetősen elnyújtott folyamat volt, mivel a maori lakosság

– elsősorban az északi szigeten – sokkal nagyobb ellenállást tanúsított a telepesekkel szemben, először gazdaságilag, majd háborúban. Az 1850-es évekig a maorik sikeresen versengtek az európai birtokosokkal a helyi élelmiszerpiacon, elsősorban azért, mert a munka közösségi jellege alacsonyan tartotta a költségeket. Annak ellenére, hogy a kormánytól kaptak bizonyos „atyai” segítséget, a maorik földjei állandó nyomásnak voltak kitéve, s ez vezetett az 1860-as években a háborúk kitöréséhez. Ezek a háborúk törték meg a maorik gazdasági erejét, s annyira megfosztották őket földjeiktől, hogy bizonyos kevésbé termékeny területet kivéve, Új-Zéland fehér telepes – bár nem ültetvényes – gyarmat lett.

4.A. A gyarmati egyenlítői Afrika

Miután meghódították egyenlítői Afrika nagy részét, a gyarmati uralmaknak több alternatívája volt, melyek közül választhattak a gyarmatosítás alapvető céljainak megvalósítására, azaz annak elérésére, hogy a gyarmatok legalább saját költségeiket fedezzék, vagy valamennyi hasznot termeljenek a gyarmatosító ország (esetleg ennek valamely érdekcsoportja) számára. Röviden a következő lehetőségek álltak fenn:

1. A fehér telepesek dél-afrikai módszere.
2. A Karib térségbeli ültetvényes rendszer, bár mindig helyi kényszermunkával, s nem bevándorló munkaerő alkalmazásával.
3. A helyi parasztság piacra vihető termelésének fokozása.

A három módszer tulajdonképpen valamennyi gyarmaton versengett egymással, bár kétségtelen, hogy sok esetben, de nem mindig, az egyik javára döntöttek. Belga Kongóban (Zaire) például a különböző modelleket mind egymás mellett alkalmazták, s egyaránt sikertelenül.

A fehér telepes módszer legtisztább esete Kenya, ahol az állatvészek és az emberi járványok következtében, melyek az 1890-es években jellemezték a területet, mikor az angolok megszállták a felvidéket a vetődési hasadékméntén, amit találtak, azt úgy írhatták le, mint „*tabula rasa*-t, egy majdnem érintetlen, s ritkán lakott országot”. Ezt olyan gyorsan be kellett népesíteni, ahogy csak lehetett, mivel az ugandai vasút költségeit be kellett hozni. A nagy farmok dél-afrikai modelljét követték, eredetileg elsősorban dél-afrikai bevándorlókkal, de később angolokkal is, akik bizonyos mennyiségű tőkét is hoztak magukkal. A nagy mezőgazdasági tőke ugyanúgy nem mutatott semmi érdeklődést, mint korábban sem Kelet-Afrikában, egészen addig, míg ültetvényeket nem létesítettek a csapadékosabb területeken, amelyek

fehér felvidék néven ismeretesek. Hasonlóképpen a fehér telepesek csak az első világháború után hozták létre birtokaikat a felvidéken. A telepesek azokra a terményekre koncentráltak, amelyek a leggyorsabb megtérüléssel kecsegtettek, mindenekelőtt a kukoricára. Angol és angol-indiai bankoktól kaptak tőkét magas kamatlábbal.

Kenya azonban nem volt tiszta *tabula rasa* gyarmat, mivel a munkaerőt nem kívülről importálták. Hasonlóképpen Afrika más területeihez, hosszú távon ez okozott repedést a fehér telepes rendszerben. A helyi munkaerő sohasem volt annyira alkalmazkodó, mint a behozott, annak ellenére, hogy a közigazgatás megfosztotta az afrikaiakat földjeiktől és igen alacsony béreket kényszerített rájuk. A telepeseknek általában egy speciális bérleti munkarendszerrel kell dolgozniuk – az ún. „squatter”-rel. Az ebből következő politikai feszültség, amely a Mau Mau-hoz vezetett, és a kormánykörök bizonytalansága – elsősorban a második világháború után – hogy az európai vagy az afrikai érdekeket helyezték előtérbe, oda vezetett, hogy a fehér földművelés, mint a gyarmat gazdasági életének bázisa belsőleg bizonytalanná vált.

Azok a kísérletek, amelyek Afrikán belül próbálták meg ültetvényes rendszert létrehozni, sikertelenek maradtak. Ezen a területen a legmesszebbmenő eredményeket a portugálok érték el, akik mind Angola, mind Mozambique belső területeinek hatékony megszállását csak a tizenkilencedik század közepén, végén hajtották végre. Mikor a korábbi gyarmat elvesztette pozícióját, mint az Újvilág rabszolgaszállítója, kísérletek történtek arra, hogy exporttermény termeléssel tegyék őket értékesé; ezen termények közül messze a kávé volt a leglényegesebb. Ezt elsősorban a Cazengó-i enklávében termelték, ahol egy amerikai típusú ültetvényes ipar létrehozásával kísérleteztek. A kísérlet elkerülhetetlenül bukásra volt ítélve, mivel a bennszülött munkaerőt otthon nem lehetett annyira ellenőrizni, mint a tengerentúlon. A hatvanas években végrehajtott hasonló kísérlet, ahol szögesdróttal próbálták ellenőrizni a szerződéses munkásokat, szintén rövidéletűnek és bukásra ítéltnek bizonyult. Alapvető célja az volt, hogy segítse a portugálokat az afrikai függetlenségi mozgalmak elleni küzdelemben, s éppen ez utóbbi következtében bukott meg.

Azok a huszadik századi elképzelések, amelyek európai parasztokat akartak szállítani Afrikába – ennek mindig elsődlegesen politikai és nem gazdasági indítékai voltak – hasonlóképpen teljes bukásra vezettek. Egy sűrűn lakott országban az ilyen intézkedések szükségszerűen eredménytelenek.

A portugálok Mozambiqueben is majdnem merkantil módszerekkel

akarták kizsákmányolni a gyarmatot az anyaország érdekében. A gyarmat jelentős területein ebbe beletartozott az, hogy a dél-afrikai bányákban dolgozó mozambiqueiak keresetének (nagy) százalékát elvették. Másutt, különösen a Quelimane kerületben, cukor, gyapot, kókuszdió és rizs ültetvényekkel kísérleteztek – ezeket ironikus módon nagyrészt a brit tőke finanszírozta. Ehhez kapcsolódott az afrikai parasztság könyörtelen, de sohasem teljesen sikeres szétzúzása, és a kényszermunka brutális alkalmazása. Ezek a vállalkozások csak azért voltak kifizetődőek, mivel támogatták őket az ellenőrzésbe és a hatalomba történt óriási állami beruházások, melyeknek anyagi alapja (közvetetten) elsősorban a dél-afrikai bányákból eredt. Az afrikai politikai mozgalmak kihívását azonban nem tudták visszaverni, így a különböző társaságok visszavonultak az üzlettől.

Nemcsak a portugálok hittek abban, hogy az ültetvények létrehozása megvalósíthatja a föld, munka és tőke optimális keverékét, s így hasznot biztosíthat az anyaország számára. Elefántcsontparton a franciák eredetileg európaiak által irányított kakaó-ültetvényeket akartak létrehozni, helyi kényszermunka felhasználásával, de rövid időn belül ráébredtek, hogy ez nem lehet sikeres. Ezzel a módszerrel csak lehetetlenné tették a helyi gazdaság, exportra termelő parasztság fejlődését. Később az európaiakat csak „terres vacantes et sans maître”-ra engedtek be, és nagyon szigorúak voltak annak megítélésében, hogy mely területeket lehet üresnek tekinteni. Az angolok sem idegenkedtek a nagy tőkeberuházással járó ültetvények létrehozásától, bár csak olyan területeken, amelyeket üresnek tekintettek. Például mikor a második világháború által okozott növényi olaj hiányát akarták megszüntetni, az angol kormány óriási méretű tőkét ruházott be, hogy Dél-Tanzánia nagy lakatlan területeit földimogyoró-ültetvényé változtassa. A terület azonban nem ok nélkül volt lakatlan, a helyi jellegű szárazság jellemezte, így az elképzelést rövid időn belül mint teljes veszteséget kellett feladni.

Csak a paraszti módszer biztosíthatta hosszútávon egy sikeres mezőgazdaság alapját. A tizenkilencedik század végére az európaiak a világ más részein felfedezték, hogy miként hasznosíthatják a sűrűn lakott trópusi területeiket saját céljaiknak megfelelően. Az eddigi korlátokat áttörték. A szenegambiai földimogyoró-termelés elterjedése és a Nílus deltájának pálmaoljakereskedelme megmutatták, hogy a nyugat-afrikai parasztok értékes terményeket tudnak a világpiacra termelni. Így megszüntették a gyarmatosítástól elijesztő tényezőket (amivel persze nem akarjuk azt mondani, hogy ez a gyarmatosítást motiváló tényezőt hozott létre).

Adottnak véve, hogy ezeket a területeket már gyarmatosították, kifi-

zetődővé kellett őket tenni. Ugyanúgy mint másutt, itt is megvolt az alapvető választás a paraszti termelés és az enklávé ültetvényes mezőgazdaság között. Ugyanúgy, mint másutt, itt is különböző döntéseket hoztak, bár általában a paraszti modellt választották; a legfontosabb kivételek a zairei Unileverben és a libériai Firestoneban létrehozott pálma-, illetve gumi-ültetvények.

Másutt nem kísérleteztek ültetvényekkel, vagy ha igen, akkor a kísérlet gyorsan kudarcba fulladt. A Brit Gyapottermelő Társaság nigériai esete nagyon illusztratív. Eredetileg az egész termelési folyamatot ellenőrizni akarták, de gyorsan ráébredtek, hogy képtelenek versengeni a parasztság-gal és ezért tevékenységüket majdnem kizárólag a gyapotmagtalanításra korlátozták.

Azokon a gyarmatokon, ahol egyértelműen a paraszti módszer volt a sikeresebb – Szenegál, Ghana, Nigéria és Uganda a legjelentősebbek – a gyarmati kormányzat nem engedélyezte az ültetvények, vagy vándorló munkás rendszerek bevezetését. Visszariadtak azoktól az intézkedésektől, amelyekre szükség lett volna a földnélküli proletariátus létrehozásához, amire pedig mint munkaerőre szükség lett volna. Ebben ráadásul támogatták és segítették őket jelentős európai kereskedelmi érdekszövetségek, amelyek felismerték a paraszti termelésnek azt a többszörös hatását, mely nagyobb és szélesebbkörű behozatalhoz vezet, mint az enklávé ültetvényes gazdaság. Így a kormányzatok pusztán egy infrastruktúra létrehozására és a bennszülött rabszolgaság megszüntetésére korlátozták tevékenységüket – ez utóbbinak nem tisztán gazdasági okai voltak. Kétségtelen, hogy esetenként, bár nem mindig, akadályokat gördítettek egy olyan fejlődés elé, mely a helyi tőkés termelési viszonyok kialakulásához vezetett volna, mivel félték a társadalmi elégedetlenségtől. Ezért történt például, hogy korlátozták Buganda *mailo* birtokosainak szabad földtulajdon jogát.

4.B. Afrika déli része

Az eredeti dél-afrikai európai telepeket az ország dél-nyugati csücskében hozták létre, ahol a bennszülött lakosság, a khoisan, viszonylag ritkán települt és katonailag gyenge volt. A gyarmatosítók első terve az volt, hogy maguk a khoisanok fogják biztosítani mindazokat az árukat, amelyekre a holland telepeseknek szükségük volt. Ezt rövid időn belül kevésbé kedvezőnek találták, mint a khoisan társadalmi szervezet szétzúzását és európai földművesek letelepedését Dél-Afrika belsőbb területein. Ezért körülbelül 1700-

tól kezdődően a dél-afrikai vidéket egyre sűrűbben lepték el azok a középméretű európai tulajdonú birtokok, melyek vagy behozott rabszolgákkal, vagy a gyökereiktől megfosztott khoisanok leszármazottaival dolgoztak. Ebben az értelemben Fok gyarmat (Cape Colony) európai mintára szervezett társadalom volt, behozott rabszolgamunkával, mint a legelőnyösebb alternatívával. Több szempontból hasonlított a (későbbi) Egyesült Államok középső gyarmataihoz.

A tizennyolcadik század végétől kezdődően, a gyarmat folyamatos terjeszkedése keletre és északra, amit a gyarmatosok extenzív állattenyésztő telepei tettek szükségessé, összeütközésre vezettek a gyarmatosok és a különböző nguni és sotho-tswana népek között. Ezek maguk is mezőgazdasággal foglalkoztak, sűrűn települtek és meglehetősen erős államokat alkottak. A tizenkilencedik század folyamán nyugati Dél-Afrika (Namibia, Botswana, Lesotho, Sváziföld és Zimbabwe) lakosai meghódították, de a fehérek csak különböző mértékben tudták a területek agrár viszonyait meghatározni. A régióban nagy területek maradtak, amelyeken a politikai alárendeltség nem vonta maga után az agrártársadalom teljes átalakítását, sőt a viszonylagos prosperitás eredeti időszaka után, amikor az afrikai földművelők a versengésben legyőzték a fehéreket, az afrikai társadalom ezen szektora elszegényedett, minek következtében ennek tagjai egyre fokozottabban kerültek a vándor munka függésébe (Dél-Afrika bányáiban és iparánál), hogy fedezni tudják készpénzszükségletüket, sőt, pusztá megélhetésüket. Dél-Afrika más részén csak egy helyen kísérleteztek *tabula rasa* enklávé létrehozásával, Natal cukorültetvényein, melyek behozott indiai munkaerővel dolgoztak. Szemben ezzel a Keleti Fokon, Oranje Szabad Államban, Transvaalban és Zimbabweban az európaiak birtokaikon a bennszülött afrikaiakat kellett, hogy munkaerőként alkalmazzák. Ez azt jelentette, hogy lehetetlen volt a nyugati foki mintát megvalósítani, amely szerint a birtokosnak kereskedelmi farmja volt, legfeljebb csak igen nagy költségekkel és a szervezett állami erő jelentős mértékű alkalmazásával. Oranje Szabad Államban és Transvaalban ehhez nem nyúltak egészen századunkig. Addig a telepesek hasznukat Latin-Amerika felvidékére emlékeztető kvázi feudális módszerekkel biztosították, munka bérlettel és részes bérlettel. Csak a gyémánt és az arany felfedezése után állt rendelkezésre a szükséges erő és az akarat; az állam fokozatosan erősebb és gazdagabb lett, és Witwatersrand piacainak jelenléte vonzóvá tette a teljesen piaci termelésre beállított földművelést.

Zimbabweban is a fehér telepeseknek az állami apparátus fölött gyakorolt ellenőrzése biztosította az afrikai mezőgazdaság versenyképességének a szétzúzását.

Itt az okozott problémát, hogy nem volt olyan ásványi bázis, amelyből fizetni lehetett volna a telepes mezőgazdaság kontroll költségeit. A zambiai réz-ötvözet megnyitása után kísérletet tettek ennek hasznosítására, és a közép-afrikai föderációt olyan próbálkozásnak tekinthetjük, amely a dél-rhodéziai fehér telepeseket az észak-rhodéziai bányákra támaszkodva akarta fenntartani, de ez sikertelen volt. Így az országban, melynek nem voltak jelentős ásványi kincsei, s amely az exportra termelő mezőgazdaságtól függött, a feszítettség túl nagy volt, s végső soron a fehérek kiszorultak a hatalomból. Még túl kevés idő telt el azóta, hogy megállapíthassuk, hogy mindennek milyen hatása lesz az ország mezőgazdasági struktúrájára.

5. Dél-Ázsia

Ha a tőkés mezőgazdaságról alkotott első modellünk ideáltípusát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy „területek parasztok nélkül”, akkor a másodikat úgy lehet összefoglalni, mint törekvést a „terület nélküli jövedelemre”. Eléggé furcsa, hogy ez utóbbi típus klasszikus példája Brit India, a legnagyobb terület, amelyet a történelem során gyarmattá tettek. Ugyanúgy, mint másutt, itt is a kereskedelem és a mezőgazdasági termékek iránti kereskedelmi érdeklődés alkották a kiinduló pontot. Azonban azok a mezőgazdasági termékek, amelyeket a világpiacon értékesíteni lehetett, mindig ritkák voltak Indiában. Ha figyelembe vesszük Dél-Ázsia óriási területeit, ennek piacra vihető terményeit mindig kicsinynek kell tekintenünk, s az európai mezőgazdasági beruházásokra egészen a tizenkilencedik századig nem került sor. A földrész a kereskedőket mindenekelőtt kivihető árukat forgalmazó nagy belső piacával vonzotta, elsősorban fűszereket lehetett itt beszerezni, s igen fontosak voltak India ipari terményei, mindenekelőtt textiláru. Ugyanakkor Dél-Ázsia földrajzi tekintetben központja volt az Óvilág gyarmati kereskedelmi tevékenységének, s ez részben magyarázza az angolok és franciák közti versengést a fő ázsiai kereskedelmi útvonalakért, mely indiai földön a tizennyolcadik század közepi nagy háborúban dőlt el (1740–48, 1756–1763). Az angol háborús győzelem azonban, legalábbis a kereskedelem szempontjából, több problémát teremtett, mint amennyit megoldott. Azokat a nagy összegeket, amelyeket ezen háborúban Anglia kiadott, végső soron a kereskedő birodalom beruházásainak kell tekintenünk. A kereskedelemnek növekednie kellett ezen terület útjain, hogy a beruházások valóban hasznot hozzanak. De ez nem történt meg. Ez arra kényszerítette a Brit Kelet Indiai Társaságot, hogy tovább lépjen a kereskedelemről Bengál

agrár gazdaságának igazgatása felé. Ez a lépés, Bengál úgynevezett *diwan*-jainak (szabad állam munkarendszere) megszerzése fordulópontnak tekinthető az európai gyarmatosítás történetében. Ezt csak úgy lehetett megtenni, hogy tudomásul vették az európaiaknak az indiai hadseregek feletti katonai fölényt, mely fölényt az 1757-es Plassey-i csata bizonyította. Kétségtelenül voltak más alternatívák is, amelyekkel elsősorban magánkereskedők kísérleteztek, mint például Bengál belső kereskedelmi rendszerének kizsákmányolása, és a nagymértékben megnövekedett ajándékok, fizetések és mellékjövedelmek, amiket a brit uralom ekkor biztosított Bengálban szolgáló hivatalnokainak. De ezek ideiglenesek voltak, s a Kelet Indiai Társaságnak nem volt más választása, mint a közönséggel való kereskedelmének fenntartása, azaz Bengál és Awadh (Oudh) mezőgazdasági bevételei.

Ebből következően Indiában a gyarmati közigazgatás alapvetően a paraszti gazdaság igazgatását jelentette. Evvel nem akarjuk tagadni, hogy a paraszti gazdaság időnként bizonyos mennyiségű exportterményt is előállított, gyapotot, ópiumot és később jutát. A tizenkilencedik században még a tőkés mezőgazdaság is megjelent Észak-India ritkán lakott hegyeinek teáültetvényein. Jelentős külföldi tőkét ruháztak be a mezőgazdasági iparágakba, mint az indigó- jutagyárak, melyek exportra termeltek. De India egész mezőgazdasági tevékenységéhez képest külkereskedelme, s ennek hozzájárulása a gyarmat nemzeti jövedelméhez sohasem vált lényegessé.

Ebből következően nem meglepő, hogy azt állítják: India nem tipikus példája az angol gyarmatbirodalomnak, és mint kívülről irányított paraszttársadalmat, a földrészt, nem minden alap nélkül, Írországhoz szokták hasonlítani. Egy ilyen parasztságot semmiféle eszközzel nem lehetett átalakítani az európaiak által vezetett tőkés mezőgazdaság elképzeléseinek megfelelően. Egy sor olyan változást, amely a gyarmati időszakban zajlott le, sokkal inkább olyan folyamatként lehet leírni, amelyen keresztül ez a parasztság alkalmazkodott az európai befolyásolási eszközök hatásaihoz. Ezek a folyamatok különbözőek voltak, s lehetetlen egységesen leírni őket, annál is inkább, mivel sok esetben nem figyelhető meg egyöntetűség azokban a módosításokban, ahogy az európaiak nagy tömegű paraszतालattalóikhoz viszonyultak. Állandó kísérletek történtek a tényleges földműves közvetlenebb megadóztatására és a paraszttársadalomba való mélyebb adminisztrációs behatolásra; ezek azonban pénzügyi és politikai kudarccal zárultak és a még közvetettebb ellenőrzés formáihoz vezettek.

Jellegzetes vonás volt másrészt a mobil munkaerő csökkenésének alapvetően sikeres politikája. Mivel nem léteztek ültetvények, amelyek be-

fogadhatták volna ezeket a vándorló parasztokat, ők a közigazgatás szempontjából nem kívánatos elemeknek minősültek. A hagyományos indiai társadalomban állandóan nagy tömegű paraszti munkaerő vándorolt, új munkaerőt keresve, ugyanakkor a letelepedett munkaerőnek körülbelül egy ötöde függőségi viszonyban volt, kis esélye volt a termésből való periódusos részesedésre, s így potenciálisan vándorlónak volt tekinthető. Ez a paraszti munkaerő mobil volt földrajzi és munkatípus értelemben, s a legkézenfekőbb munka, amelyet a mezőgazdasági mellett vállalhattak, a katonai volt: lehettek markotányosok és katonák. Katonai aspektusait tekintve ezt a paraszti mobilitást az angol uralom kétféleképpen ellenőrizte. Először is, azon kóbor katonáknak több csoportját, akik időnként nagy hadseregekbe gyűltek, szétverték a Sannyasi, Pindari és a Maratha háborúk hadjáratai során, melyek 1818-ban fejeződtek be. Ezen háborúk után ez a veszély már nem fenyegette a közigazgatást, bár az elnyomó tevékenységet folytatták egy sor bűnöző törzs és kaszt ellen, elsősorban a thugok és dacoitok ellen. Másodszor, a paraszti katonaság jelentős részét befogták a brit indiai szipoj hadseregbe, amelyet bizonyos szempontból félig-megfegyvelzett paraszthadseregeknek kell tekintenünk. Ezt a hadsereget Kelet-Hindusztánban toborozták, s egészen a tizenkilencedik század közepéig felszívta az állam mezőgazdasági bevételeinek nagy részét, melyet így visszairányítottak a paraszti társadalomba.

A fennmaradó vándorló munkaerő tekintetében az angol gyarmati rendszer a régi, megállapodott parasztság uralmának a folytatására támaszkodott, és arra, hogy az egyéni tulajdonjogot állítsa az aratási részesedés helyébe. A gyarmati állam természetesen fenntartotta azon elit hatalmát, amely a legkedvezőbb helyzetben volt ahhoz, hogy segítsen neki az adók begyűjtésében, ugyanakkor ellenőrizni akarta őket, egyebek között egy részletes kidolgozott és időtrábló kataszteri rendszerrel, amely a gyarmati közigazgatás számára gyakran nyújtott információt a földekről, terményekről, öntözésről és a bérlőkről, messze a falusi szintet felülmúlva.

Azonban a kataszteri felmérések és a kormányzat által elismert tulajdonosok megadóztatása ellenére, a rendszer nem vezetett a paraszttársadalom teljes ellenőrzéséhez. A föld tényleges művelője újra és újra kicsúszott a kormány kezei közül. Ennek oka nem az volt, hogy gyakran közvetítőket alkalmaztak tulajdonosként, hanem alapvetően az, hogy a lakosság növekedése és az új jogi rendszer által nyújtott biztonság a bérlők új osztályának a gyarapodásához vezetett. Ezt úgy tekinthetjük, mint egy olyan formát, amelyben a vándorló mezőgazdasági munkaerő régi módozatai, földművelési

lehetőségeket keresve, újból jelentkeztek. Azon jól rendezett társadalmi réteg alatt, melyen belül a tulajdonjogok voltak a meghatározóak, a bérleti viszonyok jogi dzsungele alakult ki. 1850 után a zavar elkerülésére az angol kormány arra kényszerült, hogy bizonyos tulajdonjogokat átengedjen a bér-lőknek, és hogy elismerje például, hogy „birtoklási jogot” lehet szerezni bizonyos idő után (a 12 éves szabály). Ezt természetesen nehéz volt össze-egyeztetni az angolok által bevezetett igazságügyi igazgatással. Ahogy a bér-lőknek, részesbér-lőknek és függőknek új rétegei jelentek meg és a hatalmi viszonyok megváltoztak az agrártársadalomban, egyre több bérleti törvényt hoztak. Ez a folyamat belenyúlt a huszadik századba is. Bengálban és Biharban például, amikor a bér-lők jogait regisztrálták és védelmezték, gyakran a függő helyzetűek és részes bér-lők új osztálya jelent meg, amelyet nem védelmeztek, s amelynek jogait nem regisztrálták. Másutt is jellemző volt, hogy növekedett a hivatalos védelem a félig-földnélküli munkaerő új függő osztályának a gyarapodásával. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az európai törvény uralma és az indiai agrártársadalom beépített folyamatai közötti feszültség része lett azon eljárásoknak, amelyekkel a gyarmati uralom az agrártársadalmat kezelte. Ugyanakkor, s ez talán lényegesebb, mind- ezt úgy lehet felfogni, hogy ez volt az az út, amelynek a révén az agrártár- sadalom fenntartotta a függőségnek régi formáit, alkalmazva, hozzáigazítva azokat a törvény uralmához.

Az indiai gyarmati uralom eme zavarainál alapvető, hogy a parasztok jogaira és az agrárgazdaságra vonatkozó leglényegesebb döntéseket a birodalom pénzügyi és kereskedelmi szükségletei diktálták. Az a feltételezés, hogy a piaci erőket fel kell szabadítani a hagyományos társadalom megkötöttségei alól, természetesen integráns része volt mindennek. Mindezek eredménye- ként az eladósodás következtében a föld nem mezőgazdasági kézbe ment át. A tizenkilencedik század végén az angolok számos olyan törvényt hoztak, amelyek könnyebbséget biztosítottak a paraszti tulajdonosoknak és bizo- nyos területeken megtiltották a földnek a nem-mezőgazdasági hitelezők ke- zébe való átadását; így tulajdonképpen elismerték, hogy a gyarmati közigaz- gatás egyik alapvető feltételezése helytelen volt.

Paradox módon, de tézisünknek teljesen megfelelően, a mezőgazda- ságra gyakorolt angol hatás sokkal nagyobb volt azokon a területeken, ahol, hogy úgy mondjuk, eltávolították a paraszttársadalmat. A tizenkilencedik század második felében a Közmunkák Minisztériuma lett a Katonai Minisz- térium helyett (mely 1857-ig a szipojok paraszti hadseregét alkalmazta) a közigazgatás legjelentősebb kiadással rendelkező ágazata. A csatornázott

gyarmatokon, különösen Punjabban, egy olyan agrárgazdaság jött létre, amelynek meghatározói az üres terület, a családi gazdaság és a bevándorló munkaerő voltak. Ez egy olyan jelenség első megjelenése volt, amely azóta esetlegesen felmerült India más, sűrűn lakott területein is, s amelyben fokozatosan felismerhető a hagyományos mezőgazdaság és a tőkés vállalkozás közeledése: az úgynevezett gazdag parasztság kialakulása és a zöld forradalom. De, mint ez várható is volt, mielőtt ez teljes terjedelmében kibontakozhatott volna, a gyarmatosítás befejeződött.

5.B. Délkelet-Ázsia

A tőkés vállalkozás és a paraszti mezőgazdaság története Indonéziában nyilvánvalóan az egyik legdrámaibb és legtragikusabb gyarmati történet, mint azt Geertz „Agricultural Involution” című munkájában megírja. Szerinte a földtulajdon struktúrája nem lényeges mutatója azon társadalmi szervezeten, mely a holland uralom hatása alatt alakult ki. A bérleti és részesbérleti rendszer útvesztőit semmiféle szisztematikus módon nem lehet leírni, ugyanúgy, mint Indiában. Amivel eredetileg Jáván kísérleteztek, az a körnégyesítés volt, azaz a kereskedelmi kapitalizmus ráerőltetése az önellátó paraszti gazdaságra. A tizenhetedik és a tizennyolcadik század során az indonéz szigetvilág eredeti mezőgazdasága – szemben Indiával – egy sor olyan termékkel rendelkezett, amelyekre kereslet volt a világpiacon. Ezen exporttermékek egy részét, mint például a cukrot, a parasztlakosság (önellátásukon kívül), a piaci árakra reagálva. Más termékeket, a kávéhoz hasonló évelőket úgy állítottak elő, hogy gyarmati munka-adót vetettek ki a parasztságra az „üres” területeken, amelyek ekkor még léteztek Jáván. A „Priangan” rendszer tulajdonképpen tizennyolcadik századi példája az ilyen típusú gyarmati paraszt-igazgatásnak.

A tizenkilencedik század elején azonban az indonéziai holland gyarmati kormányzat a piaci mechanizmust elégtelen eszköznek találta az exporttermékek paraszti megtermelésének a fokozására. Ugyanakkor a holland gyarmati kormányzat elkeseredetten törekedett bevételei növelésére. A megoldás az 1830-tól kezdődő Művelési Rendszer (Cultivation System) volt. A világpiacot elárastották azokkal a termékekkel, amelyeket a direkt elvonásnak ezzel a módszerével szereztek meg a jávai parasztoktól. Ennek a jövedelme nemcsak a gyarmati közigazgatás költségeit biztosította a hollandok számára, hanem jelentős összegeknek a hazai kormányzat kincstárába való átutalását is. Egy ideig úgy tűnt, hogy a holland gyarmati igaz-

gatásnak sikerül eredményeket elérnie a gyarmati exporttermények megtermelésében a falvak gazdasági struktúrájába való európai beavatkozás nélkül is. A világ más részein mindezidáig csak úgy lehetett hasonló eredményeket elérni, ha bevezették a tőkés mezőgazdaságot, nagy mennyiségű európai tőke és igazgatás befektetésével.

Jáva Művelési Rendszere meglepő módon sikeres volt gazdasági szempontból, ugyanakkor felerősítette a jávai társadalom elparasztosodását, mivel az itteni parasztok nagy mennyiségű terményt termeltek meg saját szükségletükön felül, s ugyanakkor a holland gyarmati közigazgatás megvédte őket a tőkés behatolástól. Geertz Indonézia történetét olyannak tekintette, mint egy hosszú kísérletet arra, hogy Indonézia terményeit eljuttassák a modern világba, lakóit azonban nem.

A Művelési Rendszer megszüntetése után a magánvállalkozás vette át a gyarmati kormányzat funkcióit, biztosítva mind a kapcsolatot, mind az elváltást, gátat az indonéziai parasztság és a világpiac között. 1870 után magán cukortermelők folytatták a cukorgyárak vezetését Jáván, a falusiakat ugyanúgy alkalmazva, mint a bennszülött *desa* területeinek egy részét. Jáván azonban, sehohsem hoztak létre tényleges ültetvényeket, a jávai *désák* megmaradtak, mint az önellátó földművelés központjai.

Tőkés mezőgazdasági fejlődéssel (elsősorban) az „üres” külső szigetek ültetvényein, különösen Szumátrán találkozhatunk; ezek kínai és jávai vándor munkaerőt alkalmaztak. Jáva egyrészt egyre mélyebbre süllyedt egy különlegesen munkaintenzív rizsgazdaságba, melyben a munkabefektetés határtermelékenysége a nullával volt egyenlő. Másrészt létrejött egy külön gazdaság, elsősorban olyan terményekre épülve, mint a dohány és a gumi; ez bekapcsolódott a világpiacba, s erősen tőkeintenzív s magas profitot hozó volt.

Malájföldet leginkább Szumátrával lehet összehasonlítani: nagy mennyiségű üres terület és tőkés mezőgazdaság, elsősorban a gumiültetvényeken. Ezek az ültetvények alapvetően az indiai és a kínai vándor munkaerőre támaszkodtak, különösen a huszadik század elejétől kezdve.

A Fülöp-szigetek esete sokkal összetettebb. Az amerikai hódítás előtt itt egy nem tőkés önellátó mezőgazdaság létezett, amely részes arató parasztokkal működött, s amelyet a spanyol és a kevert spanyol-fülöp-szigeti eredetű kis, középs és nagybirtokosok irányítottak. A nagyobb birtokok cukorból és rizsből piacra vihető többletet is termeltek.

1898 után az új amerikai közigazgatás tőkés mezőgazdaságot próbált bevezetni az eredeti struktúrákba – ez megerősítve tézisünk igazságát – si-

kertelennek bizonyult. Az amerikaiak megkísérelték újrastrukturálni a fülp-szigeti mezőgazdaságot bennszülött családi birtokokat létesítve; de a tőkés mezőgazdaságnak ezt a típusát csak a helyi nem tőkés lakosság eltávolításával és európai vagy amerikai telepesek behozatalával lehetett volna megvalósítani. Az amerikaiak uzsoraellenes törvényhozással és a közös földeknek családi művelésre való szétoztásával kísérleteztek, de ezen kísérleteik ugyanúgy kudarcba fulladtak, mint szövetkezeti hitel-sémáik. A közigazgatásra gyakorolt földesúri nyomás megakadályozta a paraszti-tulajdon kialakítását, s a részesbérő és földnélküli munkaerő növekedéséhez vezetett.

A bennszülött nem tőkés agrárgazdaság által létrehozott mezőgazdasági export növekedése elősegítette az elparasztosodást, és lázadosokhoz vezetett, különösen az 1930-as évek óta. A rendszer azonban, mely a tőkés export-szektor és a nem tőkés paraszti termelés egymás melletti működésére épült, túlélte ezeket.